

УДК 811.161.2'42

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2018-2-16>

КУЛЬТУРНИЙ КОНЦЕПТ ЯК УТІЛЕННЯ СИНЕРГЕТИЧНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПОТОКІВ

Фенко М. Я., к. філол. н., доцент

*Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки
просп. Волі, 13, Луцьк, Україна*

maria_fenko@ukr.net

У статті зроблено спробу застосування синергетичного підходу до аналізу лінгвістичних явищ, тобто бажання досліджувати світ як єдине взаємопов'язане ціле. Синергетика дає можливості створити „модель світу”, яка акумулює в собі культурну пам'ять і водночас слугує потужним генератором нового змісту, нових ідей уже існуючих в історії культури та мови елементів. У культурно маркованому мовному знаку сфокусовано різноманітні синергетичні інформаційні потоки. Навіть коли ми не усвідомлюємо їх глибини, все ж підсвідомо вони реалізовані у змістовому та звуковому форматі. Концептом правомірно називати певне ментальне утворення, що зберігає в пам'яті індивіда досвід народу, його культуру, традиції, систему табу; це і стереотипи, які закріплюють у людському досвіді інформаційні згустки про важливі характеристики внутрішнього та зовнішнього світів. Концептосфера окремого народу як сукупність загальнонародних концептів і як складна динамічна система потребує синергетичного погляду на її природу, походження, історичну змінність і породження нових концептуальних макросистем.

Ключові слова: синергетика, лінгвосинергетика, концепт, концептосфера, вербалізація, хаос, порядок, лінійність, нелінійність, стабільність, нестабільність, ментальність.

CULTURAL CONCEPT AS AN EMBODIMENT OF SYNERGISTIC INFORMATION FLOWS

Fenko M. Ya., PhD in Philology, Assistant Professor

*Lesya Ukrainka Eastern European National University
Voli avenue, 13, Lutsk, Ukraine*

The article attempts to apply the synergistic approach to the analysis of linguistic phenomena, that is, the desire to explore the world as a single interconnected whole. In the area of such scientific search are not specific features of various levels of form of matter - biological, physical, mental (including language), social and cultural, and through the phenomena and processes. Synergies gives the opportunity to create a “model of the world” that accumulates cultural memory in itself and at the same time serves as a powerful generator of new content, new ideas of existing cultural and language elements. The approach of “linguistics – synergies”, or “synergetic linguistics”, represents contemporary scientific views in their quest for the synthesis and development of integration scientific areas, where language serves as the basis of order not only in thinking and communication, but also in the interpretation of the vital organization of peoples. Various synergies information flows are focused on the culturally bulleted linguistic signs. Even when we do not realize their depths, they are subconsciously implemented in content and sound format. That is why the concept rightly called certain mental formation that preserves the memory of the individual experience of the people, their culture, traditions, taboos system; these are stereotypes, which reinforce in the human experience information clusters about important characteristics of the internal and external worlds. The concept sphere of an individual people as a set of universal concepts and as a complex dynamic system requires a synergistic view of its nature, origin, historical variability and the causing of new conceptual macro systems.

Key words: synergies, synergetic linguistics, concept, concept sphere, verbalization, chaos, order, linearity, nonlinearity, stability, instability, mentality.

У сучасному полі наукових досліджень особливої актуальності набули новітні напрями пошуку оптимальних шляхів пояснення й обґрунтування універсальної мови пізнання, мовленнєвої взаємодії та життєдіяльності, що теоретик Г. Хакен назвав “синергетикою”, тобто “міждисциплінарним напрямом, що охоплює всі галузі знань – від фізики до психології та філософії” [10, с.3]. Синергетика найбільш наближена в цій сфері, оскільки належить до антропоцентричних парадигм, спрямованих на опис і пояснення життєтворення людства.

Розвиток науки чітко зорієнтований на загальнонаукову інтеграцію, тобто зближення й пошук точок перетину, виокремлення спільних методик дослідження гуманітарних і

природничих дисциплін. В основі такого підходу – бажання досліджувати світ як єдине взаємопов'язане ціле. У полі наукових пошуків учених перебувають не специфічні особливості різнорівневих форм матерії – біологічної, фізичної, психічної (включаючи мову), соціальної та культурної, а наскрізні явища та процеси. Саме тому вагоме місце серед постнекласичних теорій належить синергетиці.

У європейському науковому світі активно функціонують дві провідні школи з досліджень у сфері синергетики: це брюсельська школа, заснована лауреатом Нобелівської премії з хімії І. Р. Пригожиним, та школа німецького вченого-фізика Г. Хакена. Г. Хакен не лише запропонував термін “синергетика”, але й теоретично обґрунтував особливості нової парадигми пізнання. Означений напрям набув широкого поширення на ґрунті еволюційного прагматизму і функційного наукового мислення як методологія пізнання та реалізації загальнолюдської діяльності.

За твердженням Ю. М. Лотмана, синергетика дає можливість створити “модель світу”, яка акумулює в собі культурну пам'ять і водночас слугує потужним генератором нового змісту, нових ідей уже існуючих в історії культури елементів [5, с.62].

Згідно з давньогрецькою міфологією, Космос народжується з амбівалентного Хаосу: тобто векторно спрямований до Хаосу-смерті та Хаосу-життя, утворюючи “порядок з хаосу”. Сам процес синергетизації за своєю силою подібний до давнього синкретичного міфотворення, однак уже не на інтуїтивному, а на діяльнісно-технологічному рівні (взаємодія точних і гуманітарних наук), представляючи одну з моделей встановлення контролю над хаосом. Стає зрозумілим, чому в давньогрецьких піфагорійських гімназіях вивчали одночасно музику та математику. Найбільші надії, які покладають дослідники на синергетику, – підвищення прагмакомунікативної ефективності та функційності новітнього наукового напрямку, спрямованого на використання методів і моделей інших наук та форм життєдіяльності всіх часів і народів. Саме відкритість і готовність до діалогу з різними сферами наукових знань робить синергетику універсальною парадигмою пізнання картини світу. Космологія, яка потребує мультидисциплінарного підходу до вивчення Космосу, єдності його мікро- та макросвіту, вивчення Сонячної системи, зоряного неба з його поетичними назвами, нерозкритими таємницями, спрямована на залучення не лише фізико-математичних і астрономічних знань, а й гуманітарних (лінгвістики, культурології, етнолінгвістики, історії тощо).

Ключовою інтеграційною дисципліною для синергетики вважаємо лінгвістику, оскільки не існує науки, яка б не залежала від лінгвістичної сфери – її мовленнєвого хаосу і порядку. Водночас лінгвістика акумулює в собі методології досліджень філософії, естетики, культурології, когнітивістики, психології, теорії комунікації, прагматики, дискурсивного аналізу.

Напрямок “лінгвістика – синергетика”, або “лінгвосинергетика”, репрезентує сучасні наукові погляди в їх прагненні до синтезу та розвитку інтеграційних наукових напрямів, де мова слугує основою порядку не лише в мисленні та комунікації, але й в інтерпретації життєвої організації народів.

Як стверджував Ш. Баллі, “мовна система – надто складна річ, оскільки в певних її точках спостерігаємо рух вперед, а в деяких – назад, і в кожен чітко визначений момент важко розрахувати цей мовний актив чи пасив; це схоже на лінію фронту: де одні частини наступають, інші – які залишаються поза лінією фронту, та треті – зазнають тяжких втрат” [1, с.67]. Ще одним важливим елементом Хаосу-життя вважають варіанти однієї мови, піддані явищу інтерференції з боку національних мов, етнічних чи локальних діалектів. Якщо говорити про мовний порядок, то він ґрунтований на домінантних функціях мови, пов'язаних з комунікативною та дескриптивною природою. Водночас мова синергетики – це

мова еволюції, а також мова культури з її етикою та естетикою. О. М. Князева й С. П. Курдюмов вважають мову унікальним архівом історичної пам'яті народу, відображенням його способу життя, вірувань, психології, моралі, норм поведінки [3, с.125].

З погляду фізики та космології, мова містить вербалізовані поняття “хаосу-порядку”, “мікросвіту/макросвіту”, “відкритості/закритості”, “лінійності/нелінійності”, “стабільності/нестабільності”. Переходячи в лінгвістиці від хаосу до порядку, на прикладі дисипативних процесів, що представлені фізиками як “принцип мінімального розсіювання енергії”, можемо простежити процес утворення ідіом, фразеологізмів, тропів, конотацій, текстових структур, дискурсів.

Мета статті – здійснити синергетичний аналіз концепту як культурного знака та складної динамічної системи, що втілює різні синергетичні інформаційні потоки.

Правомірно стверджувати, що в культурно маркованому мовному знаку сфокусовано різноманітні синергетичні інформаційні потоки. Навіть коли ми не усвідомлюємо їх глибини, все ж підсвідомо вони реалізовані у змістовому та звуковому форматі. У лінгвокогнітивістиці концепти прийнято розглядати як “одиниці концептуальної системи, у яких закладено кванти інформації про стан світу (актуального й віртуального) [7, с.125]. Призначення мовної системи – “об’єктивувати й матеріалізувати” ключові концепти людської свідомості за допомогою лінгвальних знаків [4, с.14]. За визначенням О. С. Кубрякової, “концепт – оперативна одиниця людської свідомості”, а за твердженням Р. Келлер, “наша система концептів – це не дзеркало світу, а дзеркало того, як ми з ним співпрацюємо” [4, с.18]. Отже, концепт – утілення того, “що людина думає, знає, фантазує, уявляє про об’єкти зовнішнього та внутрішнього світів ..., це і виплеканий у мові національний образ чи символ, і водночас розуміння об’єктів світу, що мають складну структуру, відображену окремими групами ознак і виражену різними мовними засобами” [7, с.125]. На нашу думку, концептом правомірно називати певне ментальне утворення, що зберігає в пам’яті індивіда досвід народу, його культуру, традиції, систему табу; це і стереотипи, які закріплюють у людському досвіді, тобто інформаційні згустки про важливі характеристики внутрішнього та зовнішнього світів. “Світ не відбивається, а інтерпретується... Людина не просто сприймає світ, але конструює його” [4, с.15-16]. Концептосфера окремого народу як сукупність загальнонародних концептів і як складна динамічна система потребує синергетичного погляду на її природу, походження, історичну змінність і породження нових концептуальних макросистем. Будучи тісно пов’язаною з кібернетикою, математикою, космологією, культурою та системним підходом до вивчення реальності, синергетика розширює уявлення про саморух та розвиток матерії, про взаємозалежність духовного мікро- та макросвітів; пропонує якісно новий погляд на еволюційні процеси в природі, на виникнення життя і людини, на перспективи людської цивілізації. Водночас лінгвосинергетика дає можливість переглянути та модернізувати уявлення про мовну систему як про відкриту, складну, осмислену, емоційну та універсальну мову комунікації.

У культурно маркованому мовному знакові завжди зосереджені різноманітні інформаційні потоки, які реалізовані в семантичному та звуковому вияві. Зокрема, семантика концепту теж синергетична, оскільки становить єдність енергетики звукового оформлення, символу, дискурсу, досвіду і т.д.

Концепт прийнято вважати центром культури у ментальному світі людини; “жмутоком” уявлень, понять, знань, асоціацій, переживань [9, с.43]. У концепті зосереджені синергетично різновекторні і водночас тісно пов’язані інформаційні явища культурологічного, психологічного, соціолінгвістичного полів. Кожен концепт – це складне динамічне утворення, універсальна “модель світу”, яка містить: вихідну форму (“внутрішня форма”

самої назви) – історичні факти – сучасні асоціації, оцінки, емоційні нашарування – константу. В. І. Карасик визначає концепт як “багатогранне змістове утворення, у котрому виокремлено ціннісну, образну й поняттєву сторони” [2, с.109].

Концепт ґрунтований на колективному несвідомому архетипі, досить часто міфологемі. Саме тому на потрактування концепту накладаються філософські, етнічні, міфологічні, релігійні, психологічні й інші позамовні синергетичні інформаційні потоки, що, зрештою, визначають його складну систему, яка яскраво реалізована в художньому дискурсі, що сприяє виокремленню нових характеристик, значень, конотативних відтінків у концепті, що пов’язано з невичерпністю асоціацій, градацією оцінювання тощо.

Яскравим прикладом може слугувати концепт *доля*, який в українській лінгвокультурі належить до міфологізованих понять дійсності. Відомо, кожен міф у своїй основі містить архетип – стійке уявлення, яке постійно актуалізується в свідомості носіїв мови та має етнокультурну цінність. Міфологічність концепту *доля* полягає в тому, що він об’єднує цілу низку семантично багатих, енергетичних і слугуючих прикладом образів дійсності.

Доля (талан) – це фантастично-поетична одиниця української міфології, яку змальовували як антропоморфний образ жінки. У слов’янській традиції Доля і Недоля – це Среча й Несреча, дві сестри, помічниці Малоші, небесні прядлі, що прядуть нитку життя кожного, його щасливу й нещасливу долю [11, с.231]. Найбільш яскраво образний світ, пов’язаний із долею, представлений у фразеологічних одиницях як виразниках народного духу. Здавна люди вірили, що кожна особа має власну долю, яка фатально визначає її вік, добробут та благополуччя, напр.: *кому долі доволі, а кому нема ніяк* [ку/му /дол’і ду/вол’і / а ку/му ни/ма ни/йак] ‘у кожного своя доля’ (Жрч); *доля не дорога, возом не об’їдеши* [’дол’а ни ду/рога / /возом ни об’їдиши] ‘неможливість змінити долю’ (Свн); *якщо доля, то на печі знайде* [йак’шо /дол’а / тої на пи’ч’і знайде] ‘щаслива доля’ (Трс); *долею биті* [’долейу /бит’і] ‘про нещасливих’ (Бжн); *як немає долі, то з їх хоч води напийся* [йак ни/ма /доли / з їх хоч во/ди на/пийс’а] ‘не мати щасливої долі’ (Влм) [6]. Вважали, під якою (щасливою або нещасливою) планетою та в яку (щасливу чи нещасливу) годину народишся — така і доля чекає, напр.: *як зірка ясна – то доля красна* [йак з’ір’ка йас’на / то /дол’а крас’на] ‘щаслива доля для новонародженого’ (Плп); *зіронька на небі появилася* [з’ірун’ка на /неб’і пуй’вилас’] ‘про народження дитини зі щасливою долею’ (Яснв) [6]. Це загальноприйнятий первісний погляд на долю, що визначає місце людини як органічної частини „живого” таємничого світу.

Ще стародавні греки розуміли, що майбутнє не підвладне ні людині, ні навіть богам, адже візерунок майбутнього складається з переплетених ниток усіх його учасників: і людей, і богів. А нитки створюють, тчуть, переплітають з іншими сліпі прядлі – Мойри. Перша Мойра – Клото (‘грядуща’) прядла нитку життя з усього того, що потрапляло їй під руки (нагадаємо, вона була сліпа і тому не могла вибирати), напр.: *ткати на тонку нитку* [тче на /тонку /нитку] ‘визначення майбутньої долі’ (Мшв) [6]. Друга – Лахесис (‘дає жереб’) – тягла нитку в різні сторони, переплітала з нитками інших людей, уплітаючи в загальний візерунок долі (випадковості, що змінювали хід життя), напр.: *де тонко, там і рветься* [де /тонко, там і р’вец’а] ‘часті негаразди в житті’ (НРд) [6]. Третя – Антропос (‘невідворотна’) перерізувала пряжу навмання, розриваючи нитки (долі різних людей) і обриваючи життя, напр.: *обрізати життя* [обр’їзала жи’т’:а] ‘померти’ (Пл); *життя держиться на ниточці* [’жит’:а /держиц’а на /ниточч’і] ‘передчуття смерті’ (Грн) [6]. Зрозуміло, що у сліпих прядль неможливо попросити кращу долю, не допоможуть ні вмовляння, ні щедрі дарунки. Мойри сліпі і тому змінити нічого не можливо, однак можна тільки “підслухати долю”, як говорили греки, “по шелесту і натягу нитки”.

Важливо зазначити, що Мойри – дочки бога Єреба і богині Никти, хоча вони швидше не боги, а уособлення невідворотних чинностей космічної природи: Єреб – вічний морок, що

відокремився від первісного Хаосу. Никта (Никс) – вічна ніч, що також з'явилася з Хаосу. З'єднавшись, вони дали початок Долі – Хаосу-життя, у такий спосіб утворюючи "порядок з хаосу". Такий процес синергетизації за своєю силою подібний до концептуалізації світу спершу на інтуїтивному, а потім – на осмисленому рівні.

Зміст концепту *доля* містить широкий спектр оцінних варіацій: тривалість життя, хід життя, випробування долі, життєва необхідність, джерело життєвої енергії, приреченість, прагнення до щастя тощо. Асоціативне поле долі найбільш яскраво простежується у дискурсі і залежить не лише від закладеної в ньому інформації, а й від мовця, його комунікативної інтенції, напр.: *за чужу долю побився б, а за свою – втопився б* [за чужу дол'ю побився б / а за своєю / втопився б] 'нещаслива доля' (Плп) [6]. Тобто спостерігаємо злиття різних синергетичних інформаційних потоків у висловлюванні, що несуть якісно нове індивідуальне семантичне наповнення концепту.

Отже, синергетичний підхід до опису лінгвокультурології, зокрема концептів, сприяє: установленню зв'язку між явищами культури народу, виникнення культурно-мовленнєвих образів і креативного мислення людини; осмисленню ролі культурного досвіду народу, що відображає усі можливі варіанти реченнєво-мовленнєвої діяльності людини та функційне використання концептосфери; проектуванню еволюційних структур етнокультурної свідомості на рівні індивідуальної та колективної когнітивної діяльності. Основою концепту слугує "синергетика слова" в її постійній динаміці та змінності. Перспективу подальшого наукового пошуку вбачаємо в системному застосуванні синергетичної парадигми для опису й аналізу фразеологічного багатства ураїнської мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балли Ш. Французская стилистика. Москва : УРСС, 2004. 207 с.
2. Карасик В. И. Языковой круг : личность, концепты, дискурс. Москва : УРСС, 2004.
3. Князева Е. Н. Основания синергетики : синергетическое мировидение. Москва : ЛИБРОКОМ, 2010. 256 с.
4. Кубрякова Е. С. Язык и знание. На пути получения знаний о языке : части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. Москва : Языки славянской культуры, 2004. 560 с.
5. Лотман Ю. М. Текст и полиглотизм культуры. *Избранные статьи* : в 3 т. Таллинн : Александра, 1992. Т. 1. 479 с.
6. Мацюк З. С. Що сільце, то нове слівце : словник фразеологізмів Західного Полісся. Луцьк : Вежа-Друк, 2016. 572 с.
7. Пименова М. В. Предисловие. *Введение в когнитивную лингвистику* / под ред. М. В. Пименовой. Кемерово, 2004. Вып.4. 208 с.
8. Пименова М. Теория концептуальных исследований : введение в концептологию. Москва : Флинта, 2016.
9. Степанов Ю. С. Константы : словарь русской культуры. Москва : Академический Проект, 2004. 982 с.
10. Хакен Г. Синергетике – 30 лет. Интервью с профессором Г. Хакеном. *Вопросы философии*. 2000. № 3. 53 с.
11. Шапарова Н. С. Краткая энциклопедия славянской мифологии. Москва : АСТ, Астрель, Русские словари, 2001. 624 с.